

POMOGÁTS BÉLA

A korforduló kihívásai és konfliktusai

A 20. század után

A nagy történelmi korszakok és a naptári rend szerint való évszázadok sohasem fedik pontosan egymást: a 19. század nem 1801-ben kezdődött, hanem 1789-ben, midőn kezdetét vette a nagy francia forradalom és ezzel a gazdasági, a társadalmi, a politikai és a kulturális területen egyaránt kibontakozó világtörténelmi átalakulás, és nem 1900-ban végződött, hanem 1914-ben, midőn kitört az első világháború, és ezzel megrendült, majd felbomlott az a világrend, amelyet a század polgári fejlődése létrehozott. Változatos és gyorsan járó évszázad volt, noha nem száz, hanem százhuszonöt esztendőn át tartott: egy korszakos társadalmi átalakulással indult, amely új távlatokat és reményeket nyitott az emberiség előtt, és egy szörnyű világéggel zárult, amely elemésztette ennek az átalakulásnak a legtöbb eredményét. Legalábbis Közép-Európában, amely ettől kezdve a szomszédos nagyhatalmak politikai játéktere, háborúinak színhelye és csatlós államainak övezete lett. Ahogy kitört az első világháború, lezárult a 19., és kezdetét vette a 20. század, minden bizonnyal az emberiség történetének eddigi legvéresebb korszaka.

A világpolitikában és különösen a Kelet- és Közép-Európában bekövetkezett történelmi átalakulásokkal most azután alighanem ennek az évszázadnak is vége szakadt; eltartott hetvenhat éven át: 1914-től 1990-ig. Kezdetén egy világháború, majd egy véres, egész Európa sorsára igen nagy befolyást gyakoroló forradalom: az 1917-es orosz forradalom, (történelmi időben) nem sokkal ezután egy minden korábbinál pusztítóbb háború: a második világháború, ezt követően Európa kettéosztása, a közép-európai kisállamok politikai gyarmatosítása és gazdasági romlása, aztán négy és fél évtizeddel később teljesen váratlanul és szinte hihetetlenül, a szovjet világbirodalom hirtelen és látványos összeomlása: a varsói, budapesti, kelet-berlini, prágai, szófiai, bukaresti változások, amelyek nemcsak a közép-európai régió, hanem az egész kontinens számára új történelmi korszakot nyitottak.

A lezárult korszak, a 20. század egy szörnyű és groteszk paradoxon áldozata volt. A felvilágosodás, a jakobinizmus és a 19. századi racionalizmus öntudatos örököseként minden gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális stratégiát a józan ész számításaira kívánt építeni, végül mégis és eredeti szándékaival, eredeti jövőképeivel ellentétben az esztelen alvilági téboly uralmát szabadította el. Katonák számításai előzték meg az első és a második világháborút, a forradalom technikusainak számításai készítették elő az 1917-es forradalmat és később a forradalom nevében véghezvitt embertelenségeket, az ésszerűségekre hivatkoztak a tervgazdálkodás, az osztályharc, a világforradalom teoretikusai, akik meg voltak győződve arról, hogy a társadalom jövője ügyében elvégzett számításokat az erőszaknak kell a valóságba átültetnie, és a legvéresebb erőszakot is igazolni fogják végül a forradalom eredményei. A bölcselek azt ígérték, hogy a hatalom működését az értelem fogja irányítani, ehelyett elszabadult az esztelen terror, politikai bűnözők kezébe került a hatalom, és az állam intézményrendszerére a központilag szervezett kriminalitás nyomta rá a bélyegét.

Az évszázad véres történetét minduntalan átszövik az utópiák: a forradalomról, az emberi egyenlőség társadalmáról, a világpolitikai értelemben egységesülő és emancipálódó nemzetek (németek, olaszok, oroszok, japánok) világtörténelmi missziójáról, következésképp kontinentális vagy éppen világhatalmi törekvéseiről, a gazdaságfejlesztésről, a nemzet és az emberiség jövőjéről. A jövőbe meredő, nagy szakállú filozófusok azon merengtek, hogy milyen elméletekkel, ideológiákkal kell az „emberi lényeg”, a szabadság és az egyenlőség érvényesülését megalapozniuk, aztán a szövevényes elméletekből előbb-utóbb titkosrendőrségek, kényszermunkatáborok, hódító hadseregek és gyilkos világháborúk lettek. A racionális számítások történelmi folyamatokat indítottak el, amelyek a lehető

legképtelenebb irracionalitásokhoz vezettek. Sorra születtek a bájos tanmesék arról, hogy az emberiséget miként lehet jó útra vezérelni, aztán a történelem rendre elolvasta és megvalósította ezeket, és az emberiségre rászabadult a legkafkaiabb pokol. Az értelem fedezete nélküli tervezgetés, a nekiszabadult utópia, az emberi egyén iránt megvetést tanúsító kollektívizmus és a vérgőzös forradalmiság ragadta magához a nemzetek és országok irányítását, és elmondhatjuk: éppen csak hogy túléltek, persze nem mindannyian, ezt az érces trombitaszóval meghirdetett 20. századot.

A kilencvenes évek elejére végbement közép- és kelet-európai átalakulások: a szovjet világbirodalom (maga a Szovjetunió) és a kommunista világrendszer bukása és felbomlása, az egykori szovjet csatlós államokban létrejött demokráciák (kvázi-demokráciák) és általánosságban is a nyugati világ ideáljainak történelmi igazolódása valóban új korszakot ígérnek. Arról azonban valószínűleg szó sincs, hogy a sok vitát kavart amerikai-japán történelembölcselelő, Francis Fukuyama bejelentése értelmében az emberiség történelme, amely mindig konfliktusokon keresztül zajlik, és mindig új konfliktusokat termel ki magából, véget ért volna, és ránk köszöntene a konfliktusok ésszerű kiegyenlítésének és az egyensúlyba jutó fejlődésnek a nyugalmas korszaka.

A világszerte tapasztalt hatalmas társadalmi és politikai átalakulások, a kommunizmus bukása, a liberális eszmék sikere bizonyára új történelmi korszakot hoz a különben is mitikus jelentéssel övezett következő évezredfordulón, és ezzel az új korszakkal számot kell vetnünk Magyarországon és Közép-Európában, számot kell vetnünk az irodalomban, a kultúrában, egyáltalán, az emberi mentalitás történetében is. Ellentmondásokkal, konfliktusokkal, vagy ahogy Szekfű Gyula és az ő nyomán Németh László mondta volt (jó ötven esztendeje), „antinómiákkal”: „a magyar élet antinómiáival” bőven fogunk találkozni az előttünk álló korfordulós években is.

A századvég konfliktusai

A ránk következő századvég (ezredvég) minden bizonnyal új kihívásokat és új konfliktusokat rejteget, pontosabban már régóta nem rejteget, minthogy ezek a kihívások számunkra mindennapi tapasztalatot jelentenek. Igaz, ezeket a tapasztalatokat olykor nem könnyű értelmezni, és kivált nehéz velük megküzdeni. Milyen kihívásokra és konfliktusokra gondolok?

(*Globalizáció és identitásvédelem*) A jelen és különösképp a kommunista társadalomátalakító kísérlet világméretű csődjét követő évek köznapi tapasztalata mind általánosabban mutatja az egész világban terjedő egységesítő és szabványosító törekvések és tendenciák előtérbe kerülését, vagyis mindazt, amit egyetemlegesen globalizációnak nevezünk. Ezek a globalizáló trendek világméreteken szabályozzák a társadalmi és politikai berendezkedéseket, az emberi gondolkodás és ízlés alakulását, az irodalmi és művészeti stílusokat, a tömegkultúrát és a mindennapi élet tárgyait és színtereit a videoklipektől a hamburgerig, a családi élet rendjének átformálódásától az új szórakozási (időtöltési) szokásokig.

A globalizációnak ezt a gyors és bizony nemegyszer erőszakos térhódítását sokan igen veszedelmes jelenségnek tekintik, konzervatív körökben itt, Magyarországon is. Vannak közéleti személyiségek, akik az *internet* vagy a *McDonald's* szavak hallatára látványos ördögűzésbe kezdenek, holott, úgy gondolom, nem a globalizáció eszközeit kell elutasítani, hanem azokat a mentalitás- és magatartásmódokat, amelyeket ezek az eszközök esetleg terjesztenek, terjeszthetnek. Különben is, nem minden kártékony és elutasítandó, ami a globalizációs folyamatok révén hozzánk elkerül: vannak a globalizációnak kifejezetten jótékony következményei is, így az információk gyorsabb és teljesebb áramlása (maga az internet), a nagyvilág megismerésének új lehetőségei (a turisztika), egyáltalán, a gondolkodásnak és az ízlésnek, a társadalomnak és a kultúrának az a nagyobb nyitottsága, amelyet a globalizációs technikák lehetővé tesznek.

A világméretű kapcsolatrendszer kiépítésének és az ezt követő egységesülésnek az ellenfelei általában azt hirdetik, hogy a globalizációs folyamatokkal szembe a helyi identitások védelmét kell állítani, minthogy a globalizáció mindenekelőtt a nemzeti és regionális kultúrákat, tehát például a magyar és európai kulturális örökséget veszélyezteti. A globalizáció valóban a nemzeti kultúrák és kulturális hagyományok sérülését okozhatja, de csak abban az esetben, ha a globalizációs folyamatok

és eszközök csupán a nemzetközi tömegkultúra olcsó termékeit terjesztik, és közömbösen haladnak el a magaskultúra öröksége mellett. A globalizáció ugyanis ennek a magaskultúrának a terjedését is elősegítheti, maga a globalizáció ugyanis lehet pusztá eszközrendszer is, mint amilyen az internet, amely az emberiség nagy kulturális értékeinek világméretű terjedését segítheti elő, és így nem veszélyezteti a helyi identitást, minthogy az egyetemes kulturális örökség a nemzeti és regionális kultúrák értékeiből épül fel.

A globális folyamatok ellen fellépő küzdelem így az elszigetelődés veszélyét idézheti fel, egy olyan veszélyt, amelynek következtében a nemzeti kultúrák elszakadhatnak az egyetemes folyamatoktól. A globalizáció és az elszigetelődés hamis alternatívája helyett ezért arra kell törekedni, hogy a világméretű kulturális folyamatok befogadása járjon együtt a saját kulturális értékek védelmével, gondozásával és gazdagításával, sőt azzal a törekvéssel, hogy a helyi kulturális értékeket juttassuk el, éppen a globalizáció eszközrendszere által, a nagyvilág nyilvánossága elé, juttassuk el a nagyvilág kulturális vérkeringésébe.

(Személyi autonómia vagy személyiségvesztés) A modern polgári fejlődés úgy is értelmezhető, és ez nyilvánvaló módon optimista értelmezés, mint az emberi személyiség, illetve a személyi autonómia szüntelen fejlődése és erősödése. Legalábbis a nyugati társadalmakban, amelyeknek gondolkodásában a személyiség fogalma egyáltalán megjelent, és hagyományosan szerepet kapott. A polgári fejlődés kezdeti szakaszán még igen kevés autonóm személyiség létezett, kifejlődésükre nem voltak meg a szükséges társadalmi feltételek, s az emberek igen nagy része egyszerűen képtelen volt arra, hogy tudatosítsa saját autonómiáját, még kevesebben tudták ezt az autonómiát a gyakorlatban érvényesíteni. A polgári fejlődés (és talán ez ennek a fejlődésnek az egyik legfontosabb eredménye) igen nagy mértékben kibővítette a személyiség kialakulásának folyamatát és a személyi autonómia lehetőségeit, még azokban a nem európai civilizációkban, például Kelet- vagy Dél-Ázsiában és Afrikában is, amelyek eredendően mit sem tudtak a személyiség fogalmával kezdeni. Ez akkor is így van, ha ugyanakkor, különösen a 20. század folyamán, a politikai hatalom számtalan esetben támadta erőszakos vagy manipulatív eszközökkel a személyi szabadságot, az emberi lény önrendelkezését, a személyi autonómiát.

Újabbán mindazonáltal lépnek fel irányzatok, mind a filozófia, mind a lélektan, mind az irodalomértelmezés területén, amelyek tagadják az emberi személyiség autonómiájának pusztá lehetőségét, magát a személyiség fogalmát, és korunkat úgy mutatják be, mint a személyiség felbomlásának és megsemmisülésének végső stádiumát. Ismerünk irodalomkritikusokat, akik csakis azokat a költőket tekintik a kor hiteles lírai reprezentánsainak, akiknek művei a személyiség válságát és pusztulását vagy pusztá létezésének értelmetlenségét fejezik ki, és „korszerűtlennek” tartják az olyan személyiségelevű költőket, mint amilyen Illyés Gyula, Radnóti Miklós vagy Nagy László voltak.

Az emberi személyiség, és erre a huszadik század költészete számtalan példát szolgáltat, valóban több alkalommal is súlyos válságba került a kor véres és erőszakos története során. A húszas évek elejének lírája, az „Auschwitz utáni” vagy a „Gulag utáni” költészet minderről megrendítő képet ad. A személyiség mindazonáltal nem pusztult el, ellenkezőleg, a kultúra: a vallások, a bölcsélet, a költészet, általában a művészet többnyire igenis vállalta a személyiség fenntartásáért vagy helyreállításáért folytatott küzdelmet. A korszakforduló nagy szellemi és erkölcsi drámáját ezért fel lehet fedezni magában e küzdelemben is, és nem egyedül a személyiség pusztulásában. Az előttünk álló kor egyik nagy feladata következőképp a személyiség és az autonómia védelme lehet, és semmiképpen sem végső pusztulásának deklarálása. Ha ugyanis belenyugszunk abba, hogy az emberi személyiség válsága végül a személyiség teljes felbomlásához és megsemmisüléséhez visz, és bölcséleti, szociológiai, irodalomelméleti eszközökkel még elő is segítjük ezt a rendkívül káros folyamatot, akkor a humanizmus alapvető elveit és értékeit hagyjuk cserben, és a legsötétebb erőknek szolgálatjuk ki a kultúrát és az embert magát.

(Nemzetállam vagy regionális integráció) A 19. századi fejlődés nagy eredménye a nemzetállamok kialakulása és létrehozása volt. Minden nép és ország igen nagy közösségi erőforrásokat állított ennek a feladatnak a szolgálatába: a társadalom értéktermelő tevékenységét, a társadalombölcséletet, a jogrendet, az oktatást, az irodalmat és a művészetet. Aztán a 20. század fejleményei szomorú képet adtak arról, hogy a nemzetállam ideológiájának és politikai kiépítésének milyen antihumánus

következményei lehetnek. Az egykori soknemzetiségű birodalmak, mint amilyen a Habsburgok monarchiája volt, jóval türelmesebbek voltak a kismemzeti vagy nemzetiségi identitás és kultúra iránt, mint az első világháború után létrehozott közép-európai nemzetállamok.

A két világháború közötti korszak elsősorban a nemzetállami utópiák és ideológiák, a különféle nacionalizmusok kóros kinövéséről és végzetes eltorzulásairól adott szörnyűséges példákat. Az etnokratikus uralmi törekvések következtében százmillióknak kellett erőszakos halált szenvedniök. Talán ezért is erősödött meg a háború után, különösen a nyugati világban, az a meggyőződés, hogy a nemzetállami fejlődést csak úgy lehet kedvező mederben tartani, ha mellette végbemegy valamiféle, a nemzeti kereteket átható és fölöttük érvényesülő integráció, és ez regionális formákat ölt. Ilyen regionális integrációs folyamatok zajlottak le a skandináv államok vagy Belgium, Hollandia és Luxemburg (Benelux államok) között, illetve bizonyos mértékig a mediterrán világban is, végül pedig a nyugat-európai nagyrégióban, létrehozva az Európai Közösség mára történelmileg mindenképpen igazolódott intézményrendszerét.

A kommunista diktatúrák szorításából szabaduló közép- és kelet-európai országokban kettős folyamat játszódott le a szovjet birodalom bukása után. Egyrészt sürgető követelményként jelent meg a korábban korlátozott vagy elnyomott nemzeti identitás helyreállítása, ennek következménye a nemzetállami ideológiák és stratégiák radikális érvényesítése volt, másrészt szinte mindegyik posztkommunista ország arra törekedett, hogy a nyugati integrációban helyezkedjék el, és ilyen módon orvosolja súlyos gazdasági gondjait. A kettős folyamat számos ellentmondást és kormányzati sikertelenséget hozott magával, különösen azokban az országokban, így (Kis-)Jugoszláviában, Szlovákiában és Romániában, amelyek túlságosan a nemzetállami stratégia mellett kötelezték el magukat, és képtelenek voltak arra, hogy az integráció által megkövetelt társadalmi demokráciát, így a demokratikus kisebbségi politikát szolgáló reformokat bevezessék.

Az európai integrációhoz ugyanis nem elegendő pusztán a gazdasági szerkezet átalakítása és a pluralista jogállam létrehozása, az integráció nemzetpolitikai és mentális alapjait is meg kell teremteni, azaz mindenképpen fel kell adni az etnokratikus gondolkodást, összhangba kell hozni a nemzeti identitás védelmének politikáját az európaiság követelményeivel, és késznek kell mutatkozni arra, hogy a nemzeti szuverenitás bizonyos attribútumairól az európai közösség javára le kell mondani. Ez a lemondás igazából nem a szuverenitást csökkenti, hanem azokat az etatista törekvéseket, amelyek valójában a legtöbb posztkommunista államban tapasztalhatók, az etatizmus háttérbe szorulása pedig a belső demokráciát: az önkormányzatiságot erősítheti.

A rendszerváltás konfliktusai

A korforduló: a századvég és az ezredvég nagy kihívásai egyetemlegesen hatnak szinte az egész világban, és ha valahol a jelenben még nem érzékelhetők, hamarosan el fog következni az idő, amidőn kényszerű módon válaszolni kell rájuk. A körülöttünk lévő közép-európai (kelet-közép-európai) régióknak mindemellett vannak különleges történelmi kihívásai és konfliktusai: ezek magából a „rendszerváltásból” következnek, és szorosan összefüggenek a posztkommunista társadalmak útkeresésével, stabilizációs törekvéseivel és szociális, politikai, valamint kulturális problémáival.

(*A történelmi múlt feldolgozása*) Szinte valamennyi posztkommunista országban súlyos politikai és erkölcsi kihívásokkal járt az, hogy a csatlós állami lét, a diktatórikus korszak négy évtizedét miként lehet utólag elhelyezni a nemzet történelmében, és a „keményebb” vagy „puhább” diktatúrákban szocializálódott társadalom miként képes túljutni e keserves tapasztalatokon, miként tudja az európai (nyugati) normákhoz igazodó, a szabad polgárok együttműködésére alapozott demokratikus társadalmat felépíteni. Mindez megköveteli a társadalmi és egyéni szintű számvetést, és megkövetelte volna a történelmi és jogi igazságtétel valamiféle minimumát, legalábbis azt, hogy a közelmúlt igazságtalanságaiért felelős politikusok nevükön neveztessenek, és az emberiség elleni bűnök elkövetői, ha csak jelképesen is, de meglakoljanak. A posztkommunista társadalmakban mindez nagyjából elmaradt, és még azt a kirívó igazságtalanságot sem orvosolta senki, hogy a hatalmukkal visszaélő egykori vétkesek ma is sokkal jobb körülmények között élnek, mint elhurcolt, bebörtönzött

és tönkretett egykori áldozataik, akiket az európai jogelvek értelmében természetesen semmiféle bűn sem terhelt. A közép-európai átalakulásokat a tárgyalásos és egyezményes „forradalom” stratégiája, vagyis egy széles körű kompromisszum szabta meg, és ez így volt helyes, már csak a vérontások elkerülése végett is, az igazságtétel valamilyen politikai megoldásának mindazonáltal érvényesülnie kellett volna.

A közép- és kelet-európai társadalmak láthatólag nem tudtak mit kezdeni közvetlen történelmi múltjukkal, és így bárki néhány óra leforgása alatt átállhatott korábbi politikai ellenfelei oldalára, vagy ha érdekei megkívánták, a hatalmi viszonyok széljárása szerint, többször is köpönyeget fordíthatott. A diktatúra korábbi buzgó kiszolgálóinak színeváltozása mindegyik posztkommunista országban tömeges méreteket öltött, és mindennek voltak súlyosan tragikus és groteszkül komikus következményei is: buzgó pártapparatszikokból lettek egyszeriben a polgári szabadság bajnokai, majd a polgárosulás haszonélvezői, és sokat szenvedett emberek maradtak továbbra is kiszolgáltatott sorban, alávetve azoknak, akik évtizedeken keresztül elnyomták és kizsákmányolták őket.

Részben a múlttal való hiteles szembenézés és számvetés általános elmaradása miatt következett be az a folyamatos erkölcsi válság, amelynek végül is szinte áldozatává vált a gazdasági felemelkedés, a demokratikus átalakulás és a nemzeti megújulás. Erre a számvetésre nemcsak a jogrendnek és a politikai életnek kellett volna alkalmakat teremteni, hanem az irodalomnak és a tudománynak is, és ha a történettudomány valóban igen sok esetben tett nagyszabású kísérletet a közelmúlt mentális feldolgozására (például az 1956-os magyar forradalom eseményeinek megvilágítására és értelmezésére), az irodalom máiglan jórészt adós maradt azzal a valóságábrázolással, amely nemcsak a történelmi emlékezetet igazítja ki, hanem feloldva a görcsös frusztrációkat, a személyes érzéseket is segít jobb irányba terelni, továbbá kiigazítja azt a képet, amelyet egy társadalom önmagáról alkotott. Ezen a területen az új magyar irodalomnak még igen nagyok az adósságai.

(A polgárosodás konfliktusai) A magyar polgárosodás sohasem nélkülözötte az éles (a nyugati: az angliai, franciaországi, hollandiai összeütközéseknél jóval élesebb) konfliktusokat. Fejlődése nem lehetett folyamatos, viszonylag későn indulhatott, teljesen szabadon csak az 1867-es kiegyezés után, története 1919-ben, 1939-ben, 1947-ben is megszakadt, hagyományai nem lehettek összefüggőek és töretlenek. A magyar történelem szerencsétlen alakulása: az ismételt bekövetkezett történelmi válságok és kataklizmák rendre megakadályozták azt, hogy a polgári fejlődés töretlen legyen. Mindazonáltal a magyar polgárosodás, ha töredékesen és felemás módon is, a kedvezőtlen történelmi periódusokon is haladt a maga útján. Így a Kádár János nevével fémjelzett három évtizedes korszakban is, különösen ennek utolsó évtizedében, midőn a polgári tulajdon és a polgári mentalitás ügye, igaz, nem jogilag rendezett és nyilvános módon, de mégiscsak teret nyert. A „második gazdaság”, az anyagi gyarapodás, a nyugati világgal fenntartott kapcsolatok, a nyugati életmód és civilizáció mintáinak követése ebben az időben egy „kvázi-polgárosodás” megindítója, egyszersmind kerete volt. A rendszerváltás után erőteljesebben újrainduló polgárosodás így már ennek a Kádár-korszakbeli „kvázi-polgárosodásnak” az alapjaira épülhetett.

Kétségtelen, hogy a magyar polgárosodás: a polgári gazdasági rend (a kapitalizmus), a polgári társadalom és a polgári mentalitás igen nagy mértékben haladt előre: kiépültek a polgári társadalom intézményei, létrejött egy új polgári (nagypolgári) társadalmi osztály. Ugyanakkor az új magyar polgárosodás rendkívül feszült konfliktusokkal jár együtt, és időnként valóban úgy tetszik, hogy az új polgárosodás folyamata képtelen megvalósítani éppen azokat a stratégiai célokat, amelyek különben a polgári fejlődés értelmét adják.

A mai magyar polgárosodást ugyanis, legalábbis szerintem, két súlyos szociológiai, egyszersmind erkölcsi probléma terheli. Egyrészt az, hogy az új polgárosodás, legalábbis mindeddig, nem hatotta át a teljes magyar társadalmat, hanem csak a termelőeszközök, a társadalmi javak megszerzőinek egy szűkebb körét: a politikailag és morálisan egyaránt kétes értékűnek mondható hazai privatizáció nyerteseit. A magyar társadalom nagy része mostohább szociális viszonyok között él, mint a nyolcvanas években: az anyagi és társadalmi felemelkedés csupán egy vékonyabb rétegnek sikerült, a dolgozó rétegek helyzete romlott, a középrétegek pedig jórészt leszakadtak, és kimaradtak a polgárosodás folyamatából. Másrészt a polgári fejlődés, a kapitalista gazdálkodás és a privatizáció haszonélvezői között igen sok a kétes eszközökkel vagyonhoz és hatalomhoz jutott ember, az új

magyar kapitalizmus története, 1989-től máig, bármiféle ideológiával fellépő kormányzat irányítása alatt, egyszersmind a demokratikus társadalmi rend alapjait veszélyeztető, politikailag és erkölcsileg egyaránt elfogadhatatlan korrupciók története is.

A magyar polgárosodásra: a piaci viszonyok kiterjedésére és a piacgazdaságot működtető társadalmi csoportok kialakulására mindenképpen szükség van, ennek azonban együtt kellene járnia annak a polgári mentalitásnak a térnyerésével, amelyet annak idején Max Weber írt le a klasszikus kapitalizmust elemző munkáiban. Nagyon nem mindegy az ugyanis, hogy a magyar polgárosodás a nyugati: a német, a francia, az angol hagyományok jegyében, avagy valamiféle dél-amerikai minták szerint alakul. Nemcsak az ország (és általában a közép-európai régió) erkölcsi jövője múlik ezen, hanem a piacgazdaság és a polgári fejlődés történelmi sikere is.

(Nemzetek és nemzeti kisebbségek) A közép-európai egykori „szocialista” régió a kisebbségi létben élő népcsoportok, pontosabban a hátrányos kisebbségi létben élő népcsoportok övezete. Kisebbségi népcsoportokkal vagy nemzetekkel ugyanis szinte mindenütt találkozhatunk Európában: Ausztriában szlovének, Olaszországban németek és friuliak, Franciaországban elzásziak, bretonok, baszkok és (Korzikán) olaszok, Spanyolországban katalánok, gallegók és baszkok, Hollandiában frízek, Nagy-Britanniában skótok és walesiek, Norvégiában lappok, Finnországban svédek teszik tarkává vagy legalábbis színezik az etnikai képet. A nyugati demokráciákban mindemellett már régebbi idők óta kialakultak a nemzeti kisebbségek nyelvi, kulturális, sőt területi autonómiájának intézményei, ezek között példamutató intézményrendszerek is kiépültek, így a finnországi svéd vagy az olaszországi (dél-tiroli) német (osztrák) autonómia, és még a korábban erősen etnocentrikus alapon szervezett Franciaországban is létrejöttek olyan öngazgatási formák, mint amilyen a korzikai olaszoké.

A posztkommunista országokban ilyen kisebbségi autonómiákról azonban, legalábbis egyelőre, nem akar tudni a hatalom. Ezek az országok korábban az úgynevezett „lenini” nemzetiségpolitikai doktrínára hivatkozva mindenütt megoldottak deklarálták a kisebbségi kérdéseket, és egy ideig, igaz, jobbra valóságos öngazgatás nélkül, pusztán színházi díszletként létre is jöttek bizonyos autonómiászerű képződmények, például Erdélyben, szovjet mintákat követve, a Magyar Autonóm Tartomány. A társadalmi valóság szintjén ugyanakkor szinte mindenütt, tehát nemcsak Romániában, hanem Csehszlovákiában és Bulgáriában, sőt Lengyelországban is, elnémították és üldözték a nemzeti kisebbségeket, erőszakos vagy manipulatív eszközökkel törekedve arra, hogy elveszítsék nemzeti identitásukat, és beolvadjanak az államot alkotó többségi nemzetbe. Ez volt a sorsa a romániai és csehszlovákiai magyaroknak, a bulgáriai törököknek, a lengyelországi németeknek egyaránt.

A régióban végbement „rendszerátcserét” átalakulások során a nemzeti kisebbségek, leginkább bizonyára a (létszámukat tekintve legnagyobb, kb. három és fél millió kisebbségi népességet alkotó) magyarok felemelték fejüket, szervezkedni kezdtek, visszakövetelték a diktatúra évtizedeiben elrabolt kulturális és egyházi intézményeiket, és rendre megfogalmazták autonómiaelképzeléseiket. Mindez az általában nacionalista irányultságú többségi: prágai, illetve pozsonyi, bukaresti, belgrádi kormányzatok igen erős ellenállásával találkozott, minthogy ezek a kormányok valamennyien az egységes nemzetállam vízióját állították maguk (és népük) elé, etnokratikus uralmi stratégiákat vezettek be, és legfeljebb annyi engedményt kívántak adni kisebbségeiknek, amennyit a politikai helyzet, a nemzetközi közvélemény megkövetelt, amennyit a kisebbségi érdekvédelmi szervezetek „foggal és körömmel” ki tudtak küzdeni.

A nemzeti kisebbségek helyzetéből fakadó konfliktusok, amelyek hagyományosan a régió nemzeti (pl. magyarok és románok, magyarok és szlovákok, bolgárok és szerbek stb.) között feszültségeket okoznak, lényegében a történelmi múlt örökségéhez tartoznak, ezt a súlyos örökséget mindazonáltal nem tudta felszámolni, „békévé oldani” a diktatúra bukása és a mindenütt megindult polgári fejlődés sem. Holott nyilvánvaló, hogy a polgári fejlődésnek, az európai elhelyezkedésnek és integrációnak az egyik legnagyobb akadályát éppen ezek a kisebbségi és nemzeti konfliktusok képezik. A közép-európai régió országai számára ezért meg nem kerülhető történelmi feladatot jelent az egységes nemzetállam víziójának és az etnokratikus politikai stratégiáknak a felszámolása, és egy olyan demokratikus és multikulturális stratégia kialakítása, amelynek következtében mindenütt elismerik, hogy a nemzeti kisebbségek is az állam alkotói közé tartoznak, következésképp joguk van nemzeti identitásuk, hagyományaik és kultúrájuk fenntartásához és védelméhez. Ezt a kívánatos jogot

természetesen, hasonlóan a finnországi svédek vagy az olaszországi németek helyzetéhez, intézményes formában: a kisebbségek nyelvi, kulturális vagy éppen területi autonómiájának kiépítésében kell megvalósítani. Mindez nemcsak a kisebbségi népcsoportoknak vagy nekünk, magyaroknak az érdekünk, hanem érdeke a közép-európai régióknak, az európai integrációnak is.

Az irodalom kihívásai és konfliktusai

Amikor a korforduló kihívásairól és konfliktusairól beszélünk, nehéz hallgatni arról, hogy maga az irodalom (a magyar irodalom) is új kihívásokkal találkozott, és új konfliktusokkal kell megküzdenie. Ezekkel a kihívásokkal és konfliktusokkal nem egyszerűen a társadalmi környezet hatására kell irodalmunknak megküzdenie, magának az irodalomnak a mibenléte és alakulásának belső feltételrendszere is radikálisan megváltozott a „rendszerátalakítás” után. Ennyiben az irodalom konfliktusai összefüggenek a „rendszerátalakítás” konfliktusaival. Az irodalom társadalmi és közéleti helyzete, önmagáról formált képe egészen más, mint a „rendszerátalakítást” megelőző évtizedekben, mi több, az utolsó két évszázadban. Egyelőre csak a tüneteket tudjuk regisztrálni, az irodalom világában bekövetkezett lényeges változások kitapintása későbbi vizsgálatok feladata lehet.

(Az irodalom szerepe és identitása) A történelmi értelemben mögöttünk álló, de a magyar társadalom lelki reflexeiben még nagyon is élő kommunista diktatúra utolsó évtizede az irodalom és a szellem szabadságharcának korszaka volt, és ennek a szellemi szabadságharcnak voltak igen bátor és felemelő pillanatai is: az írószövetség közgyűléseire, a *Bibó-Emlékkönyvre* vagy a Tiszatáj ellen bevezetett megtorlások ellen kibontakozó tiltakozásra gondolok. Azóta ez a szabadságharc történelmi sikerrel járt, és a kemény gazdasági kényszerekkel együtt valósággal kieroszakolta a történelmi jelentőségű politikai változásokat. Mindez kétségtelenül megváltoztatta az irodalom helyzetét, szereptudatát és identitását. Az irodalom és a kultúra visszaszerelte hosszú évtizedeken keresztül nélkülözött autonómiáját, ennek az autonómiának a visszaszerzése ugyanakkor bizonyos szerep- és identitásválságot idézett elő. Élesen vetődött fel az a kérdés, hogy az irodalomnak a jelen körülményei között továbbra is részben a közélet vagy csupán a művészet szférájában kell-e elhelyezkednie. Egyáltalán, van-e és kell-e „átjárás” a két övezet között? Más szóval: az íróknak a politikában, a publicisztikában is vagy csupán a szépirodalmi alkotómunkában kell-e feladatokat, küldetést vállalniuk? Mindez bizonytalan közérzetet teremtett, minthogy a magyar irodalmi élet korábban, a diktatúra évtizedeiben természetes módon vállalta a nemzeti és társadalmi érdekek képviselőjét, tehát igazából politikai feladatokat (is) ellátott.

Nem szeretném kiélezni az úgynevezett „politizáló” és az úgynevezett „értékteremtő” irodalom polémiáját, illetve ellentétét, ennek az ellentétnek ugyanis, véleményem szerint, igazából nem kellene léteznie. Csak megállapítanám, hogy ezek a polémiák és ellentétek a jelenben is élnek, az írószövetség körül zajló eszmecserek és a különféle írói táborok között végbemenő csatározások legalábbis erre vallanak. Vannak írók, akik boldogan vonulnak vissza az alkotómunka benső körébe, és akadnak politikai erők, tulajdonképpen mind a kormányzati koalíció, mind az ellenzék oldalán, amelyek szívesen terelnék el az irodalom képviselőit a politikai döntéshozó mechanizmusok közeléből, a közvélemény befolyásolásának eszközeitől. Az irodalom közéleti szerepvállalása körül folyó vitákat mindenesetre erősen befolyásolja az a tény, hogy a nyolcvanas évek végétől rohamos tempóban épült ki a hosszú évtizedeken keresztül elfojtott magyar politikai élet, és ez az irodalmat kétségtelenül tehermentesítette a korábban kényszerűen végzett közvetlen politikai szerepvállalástól.

Az irodalom közéleti, politikai szerepvállalása a jelen körülmények között szinte feleslegessé vált, elvégre ha a magyar országgyűlés a jogállamiság és a politikai pluralizmus elvének megfelelően működik, még ha, mint tapasztaljuk, tökéletlenül működik is, nincs szükség arra, hogy az írószövetség közgyűlései vagy választmányi ülései kvázi-parlamentként vállalják magukra a társadalom érdekeinek képviselőjét és az ellenzéki szellemű kritikát. Valóban, az irodalmi élet szereplőinek általános meggyőződésévé vált, hogy maga az irodalom vonuljon vissza az alkotói lét jól megérdemelt csendjébe, és a szakmailag felkészült hivatásos politikusoknak engedje át a közügyeket. Legfeljebb néhány, a pártpolitikában elkötelezett író ragaszkodott továbbra is a korábbi, erősen politikai

szerepvállaláshoz, ők azonban már inkább politikusok voltak, mint írástudók, és közéleti szereplésük során mintha valóban lemondtak volna arról a türelmes és nyitott magatartásról, arról az árnyalt fogalmazásról, amely az írói működés lényege.

(*Szabadság és elszegényedés*) A magyar irodalom helyzete megváltozott, mégpedig két tekintetben is: egyrészt megrendült az a közéleti felelősségtudat és identitás, amelyet irodalmunk hagyományosan, és különösen a történelem drámai óráiban, így 1956 nyarán és a magyar forradalom idején, majd a nyolcvanas évek értelmiségi ellenzékének megmozdulásai során képviselt, másrészt átalakult a magyar irodalom társadalmi helyzete, ami együtt járt az irodalom intézményeinek elszegényedésével és az írók társadalmi megbecsülésének észrevehető csökkenésével.

A kommunista rendszer évtizedeiben az irodalom kétségtelenül ki volt szolgáltatva a politika akaratának, tiszteletben kellett tartania az ideológiai tabukat, sőt korábban a stílári (még érthetlenebb) tabukat is, és egy-egy irodalmi alkotás elismerése, olykor megjelenése is azon múlt, hogy mit szólnak hozzá vagy írójához „odafönt”, vagyis a művelődéspolitikai kabinetjeiben, titkos zugaiban: a pártközpont irodáiban vagy Aczél György környezetében. Ámde, és talán erről is lehetne beszélni, némiképp a politika is „ki volt szolgáltatva” az irodalom akaratának. Az uralkodó hatalmi ideológia értelmében a művészeteknek és közöttük mindenekelőtt az irodalomnak elsőrendű szerep jutott a társadalmi tudat, közvetve a társadalom alakításában. Az irodalom, az irodalmi közélet így legalább akkora stratégiai súlyt képviselt, mint valamilyen közepes gazdasági ágazat, mondjuk, a műszaki tudományos innováció vagy az idegenforgalom. Egy politikusnak kétszer is meg kellett gondolnia, hogy tengelyt akasszon irodalmunk valamelyik rangos egyéniségével vagy éppen az írószövetséggel. Csak nyomós politikai indokból, esetleg a vezető pártszervek határozatára lehetett fellépni az irodalom ellen, amelyet valamiféle „kettős tudattal” kezeltek a politika irányítói: bizalmatlanok voltak vele szemben, ugyanakkor tartottak tőle, bizonyára 1956 emléke következtében is.

Így alakult ki az a különös, időnként paradox és olykor nevetséges helyzet, hogy a politika hatalmasai szüntelenül figyelték, ellenőrizték és szidalmazták az irodalomnak mint szellemi – és politikai! – intézménynek a működését, de respektust is éreztek iránta, időnként félelemmel tekintettek rá, s a legfőbb politikai hatalmasságok – mindenekelőtt maga Aczél György – apró kis szívességekkel, mindenféle kedvezésekkel próbálták (olykor nem is sikertelenül) megvásárolni az irodalom vezéregyéniségeinek jóindulatát. Az elmúlt évtizedek művelődéstörténeti „oral history”-ja igen sok elgondolkodtató, egyszersmind mulatságos példát ismer ebből a körből. Vajon ki fogja ezeket egyszer összegyűjteni?

Ma az irodalom megszabadult minden cenzurális ellenőrzéstől és kényszertől, és ezzel el is veszítette különleges státusát. Minden közép- és kelet európai (posztkommunista) országban tapasztalni lehet, hogy éppen az alkotás, a nyilvánosság szabadságának beköszöntése jár együtt az irodalom létezési formáinak anyagi ellehetetlenülésével: az írói megélhetés, a folyóirat-szerkesztés, a könyvkiadás, illetve az irodalmi élet társas és intézményes formáinak fenntartása ugyanis súlyos anyagi válságba került, és noha egyre-másra jönnek létre új folyóiratok és könyvkiadók, ezek fenntartása, folyamatos munkája rendkívül nehéz, és alkalmanként reménytelennek tetsző küzdelmet követel. A cenzúra megszüntetése, az írói szabadság helyreállítása egyfelől és az irodalom intézményrendszerének válsága másfelől – nos, ez is hozzájárul az írói társadalom, az irodalmi élet belső bizonytalanságához és zavaraihoz.

Az állami mecénatúra csak töredékesen működik, maga a társadalom, a civil szféra, a hazai polgárosodás viszont még nincs felkészülve arra, hogy az irodalom és az írók támogatója legyen. Igaz, talán soha annyi irodalmi folyóirat nem jelent meg Magyarországon, mint manapság (ámbar a harmincas évek második felében ugyancsak több tucat folyóirat versengett az olvasók kegyeieit!), de ezek, kevés kivétellel, szinte mindig a lét és a nemlét határán imbolyognak, és a mecénatúra jóindulatára szorulnak. Ez a jóindulat természetesen szelektív módon működik, és nem mindig a tévedhetetlen esztétikai vagy művelődéspolitikai ítélőerő birtokában dönt a támogatások elosztásáról. Ugyanez vonatkozik a kiadókra: igen sok és igen sok jó könyv kerül az olvasók elé (elsősorban a könyvhét és a karácsonyi könyvvásár alkalmával), s a könyvkiadók – közvetve az írók – ugyanakkor ki vannak szolgáltatva a kuratóriumok jó- vagy rosszindulatának: a „kuratóriumok esztétikájának”, és a

polgári társadalmak hagyományos szokásához képest viszonylag kevés gazdasági szervezet, például pénzintézet vállal szerepet a könyvkiadás támogatásában. Hasonló láttelepet kell adnunk az irodalmi szervezetek, így a Magyar Írószövetség tevékenységének finansziális gondjairól: az írószövetség jelenleg, jóllehet taglétszáma a duplájára emelkedett, korábbi költségvetési támogatásának kevesebb mint az egynegyedéből kénytelen eleget tenni mindinkább sokasodó feladatainak.

(Irodalmi szekértáborok) Az irodalom valamikor az egypárti politika szorításában és nyomása alatt kényszerült végezni tevékenységét, és egyáltalán nem lehet elmondani, hogy ettől a politikai nyomástól megszabadult volna, legfeljebb most egymással versengve, több politikai párt igyekszik az irodalom világában (is) érvényesíteni a maga akaratát. Goethe írt arról, hogy midőn 1808-ban Erfurtban Napóleon magához hívatta, elítélő hangsúllyal beszélt a végzetdrámákról, majd a következőt jelentette ki: „A végzet a politika.” Igen, a mai magyar irodalmi élet végzete is alighanem a politika lett. Az, hogy írók, akik korábban éveken vagy évtizedeken keresztül barátként vagy kollégaként tudtak egymással érintkezni és társalogni, netán az irodalom testületi ügyeiben együtt dolgozni, most pusztán a politikai pártok, politikai érdekcsoportok vonzásának engedve ádáz ellenségeivé váltak egymásnak, elutasítják egymás kezét, nem olvassák el egymás műveit, és elutasítják az ellenfélként kezelt tábor folyóiratait. Az írószövetség választmányi üléseiről is többnyire hiányoznak az egyik tábor reprezentánsai.

Ennyiben irodalmunk végzete: sorsának alakítója, belső szolidaritásának megrontója valóban a politika lett, sokkal inkább, mint a diktatúra kemény vagy puha nyomása idején, akkor ugyanis még élt az irodalomban a testületi szellem, a szakmai-alkotói szolidaritás. Ma az irodalom csoportjait és alkotó egyéniségeit többé-kevésbé sikeresen tagozta be saját értelmiségi klientúrájába valamelyik politikai párt vagy oldal. Pontosabban minden 1989 utáni kormány arra törekedett, hogy befolyásra tegyen szert az irodalom világában, és ezért politikájának támogatói között igyekezett szétosztani azokat a pozíciókat: intézményi vezetői posztokat és kuratóriumi helyeket, amelyekből az irodalompolitikát, a finanszírozási rendszert irányítani vagy befolyásolni lehet. És tekintettel arra, hogy az irodalom (a folyóiratok, a könyvkiadás, az írószervezetek) támogatására, már csak az ország mostoha pénzügyi helyzete következtében is, a korábbiaknál kevesebb anyagi erő jutott, a pénzekért folyó verseny megrendítette a hagyományos írói szolidaritást, és az írók nagy része a politikai szférával szemben kiszolgáltatott helyzetbe került.

A megrendült írói szolidaritást kellene valamiképpen helyreállítani, a beszélgetések, kollegiális viták elejtett és megszakított fonalát fölvenni, egybekötni. Irodalmunk a történelem során igen gyakran szinte végvári állapotok között dolgozott, állandóan önvédelemre kényszerült, közös és kölcsönös védekezésre rendezkedett be, akár a végek hadinépe egykoron, amely veszekedhetett, vitatkozhatott egymással, irigyelhette a másik ellátmányát, fegyvereit, de a közös veszedelemben mégis kényszerű módon összefogott, hiszen ott volt egy eszme: az ország függetlenségének eszméje, amit szolgálni kellett mindhalálig. A végvári életnek ez az önkéntes, egyben kényszerű erkölce, mentalitása mára a semmibe veszett. Irodalmunk csoportjai, mozgalmi, műhelyei ma nem végvárak, hanem szekértáborok módjára élük életüket: magukba zártan, minden irányba barikádokat emelve, egymással szemben, ellenségesen. Mindez ugyancsak a „rendszerváltás” és az irodalmi „rendszerváltás” szomorú következményei közé tartozik.

(Irodalom és valóság) A magyar irodalom mindig a magyar valóság hiteles tükre volt, elbeszélő irodalmunkból például minden más forrásnál élményszerűbb és hűségesebb képet lehet kapni a magyar társadalom helyzetéről, a magyar történelem drámai fordulópontjairól. Nagy íróink: Eötvös József, Kemény Zsigmond, Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső, Márai Sándor, Németh László és a többiek a nemzeti életnek is krónikásai, és a magyarság élettörténete a nagy mesélő hírében álló Jókai Mór romantikus színekkel megalkotott műveiből is kiolvasható. A legújabb magyar elbeszélő irodalom: az úgynevezett hazai „posztmodern” epika, minden nagy művészi értéke ellenére is, mintha kevésbé érdeklődne a kortársi magyar valóság megörökítése iránt, mint elődei. Ebben a posztmodern körben kiváló írók (Esterházy Péter, Nádas Péter, Lengyel Péter, Krasznahorkai László, Parti Nagy Lajos és mások) léptek fel, maga a posztmodern irodalom azonban mindenképpen a reflexiót helyezi a narráció elé, és nem is törekszik arra, hogy a társadalom helyzetének és mozgásának

ábrázolója legyen. Igaz, olyan nagyszabású posztmodern regényekből, mint a *Termelési regény* vagy az *Emlékiratok könyve*, igen sokat megtudunk a társadalmi jelenségek létformájáról is.

Az újabb magyar elbeszélő irodalom valóságábrázoló készsége és szerepe ennek ellenére nagymértékben csökkent éppen a „rendszerátvitelt” követő évek során. Regényirodalmunk nagy hagyománya volt, hogy a nemzet életében drámai fordulatot okozó eseményekről mindig érzékletes, egyszersmind elemző képet adott. Így történt ez az 1848–1849-es szabadságharc, az 1918–1919-es háborús vereség és forradalmi korszak, az 1945-ös újabb nagy megrázkódtatás és újrakezdés után: történelmünknek ezek a sorsfordító időszakai a magyar elbeszélő próza tükrében rendre megismerhetők. Az új magyar elbeszélő irodalom, ehhez képest, nem adott nagyszabású és összegző (akár a posztmodern irodalom látásmódjával és eszközeivel készült) képet sem az 1956-os magyar forradalomról, sem az 1989–1990-es történelmi átalakulásáról és ennek társadalmi, de főként lelki következményeiről. Holott a közönség bizonyára szívesen fogadná a közelmúlt történetét bemutató és elemző regényeket. Az irodalom érvényességét és értékét természetesen nem lehet az írói alkotás és a valóság viszonyán lemérni, ez a realizmus hagyományos vagy éppen eltorzított követelményeinek időszertlenül érvényesítését jelentené. Mégis: a magyar irodalom hagyományosan mindig részt vállalt a nemzeti közösség önismeretének gondozásában és alakításában – e nagy felelősséggel együtt járó feladatát ma sem kerülheti meg.

Végezetül

A történelemnek, minden ellenkező híreszteléssel szemben, nincs vége, csak éppen új összefüggések és törekvések medrében alakulnak ki új kihívások és konfliktusok. Hasznos volna, ha ezek az új kihívások nem okoznának a 20. század korábbi fejleményeihez hasonló irracionális és végzetes összeütközéseket – a szellemi életben, a magyar kulturális életben sem. A ránk váró 21. század, már most látható, szinte feldolgozhatatlan ellentmondásokkal fenyeget. Ezekről én most nem is kívánok beszélni: ilyen a demográfiai robbanás, a környezeti katasztrófák várható sokasodása, az energiahiány, az új totalitárius rendszerek esetleges feltűnése, maga az a jelenség, hogy az emberiség lassanként elveszíti az ellenőrzést a technikai civilizáció fejlődése fölött. Fenyegető jelenségekkel bőven találkozunk, idehaza, Magyarországon vagy a közép-európai régióban is. Mindenképpen új megközelítésmódokra, újszerű gondolkodásra, új közösségi stratégiákra van szükség, ezeknek a stratégiáknak a kidolgozását az idő is sürgeti.

A Tokaji Írótáborban 1997. augusztus 14-én elhangzott előadás szerkesztett változata.